

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İSMAYIL BƏY NAKAM VƏ ONUN DİVANI

İxtisas: 5716.01 - Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Şəfiqə Dəmir qızı Abdullayeva**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun "Türkdilli əlyazmaların tədqiqi" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Nəsib Cümşüd oğlu Göyüşov

Rəsmi oponentlər: AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

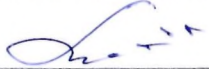
filologiya elmləri doktoru, dosent
Rəqub Şahmar oğlu Kərimov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Kamil Fikirət oğlu Adışirinov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.31 –Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri: AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Rafael Baba oğlu Hüseynov

Dissertasiya şurasının elmi katibi: AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
İlhamə Mürsəl qızı Gültekin

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Vaqif Soltan oğlu Verdiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi, onun poetik xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması, inkişaf və təkamül yolunun izlənilməsi baxımından özünəməxsus tarixi ənənələrə malik olan ayrı-ayrı regionlarda ədəbi prosesin tədqiqinə böyük ehtiyac yaradır ki, bu da çağdaş ədəbiyyatşünaslıq qarşısında duran aktual problemlərdən biridir. XVIII əsrdə Füzuli ədəbi məktəbinin təsir dairəsinin azalması və nəticədə ədəbi həyatın bir qədər zəifləməsindən sonra XIX yüzildə sanki bu ədəbi məktəb öncəki zəifləmənin əvəzini çıxır. Belə ki, bu dövrdə Qasım bəy Zakir, Xurşudbanu Natəvan və Seyid Əzim Şirvani kimi klassik Şərq ədəbiyyatını dərinlən bilən müqəddir şairlərin yaradıcılığında həmin məktəbin təsiri aparıcı xəttə çevrilir.

Bu baxımdan, XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində Şəkiddə yaşamış İsmayıl bəy Nakamın yaradıcılığı böyük maraq doğurur. O, dövrün bir çox sənətkarları kimi, həm klassik üslubda yazıb-yaratmış, həm də yeni ədəbi cərəyana biganə qalmamışdır. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Nakam Nizami Gəncəvi, Sədi Şirazi və Hafiz Şirazinin əsrlərini şəxsi mütaliə vasitəsilə öyrənmiş, Nabi və İbrahim Həqqi kimi şairlərin şeirlərinə nəzirələr yazmışdır.

XIX əsrdə İsmayıl bəy Nakam klassik ədəbi ənənələrin, Məhəmməd Füzuli ədəbi məktəbinin davamçısı olduğundan, onun üslubunu qeyd-şərtsiz qəbul etmiş, qəzəllərinə nəzirələr yazmış, hətta əsərlərinin müqəddiməsini bütünlüklə Füzulinin müqəddiməsinə bənzər bir tərzdə “əhli həsəddən və katibdən” şikayət etməkdə daha da irəli getmişdir. Füzuli yaradıcılığının uzun əsrlər boyunca Azərbaycanda və ümumiyyətlə, türk dilinin yayıldığı bütün regionlarda ədəbi prosesə, xüsusən də lirik şeirin inkişafına güclü təsir göstərməsi faktı ədəbiyyatşünaslar arasında mübahisə doğurmayan həqiqətlərdən biri kimi qəbul edilməkdədir. Bu baxımdan ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulmuş və prezident İlham Əliyevin uğurla davam və inkişaf etdirdiyi mədəniyyət siyasətində klassik ənənələrin öyrənilməsinə böyük

diqqət göstərilməsi qarşıya qoyulan problemin aktuallığını bir daha təsdiqləyir.

Bütün bunlar, XIX yüzil Azərbaycan lirikasında Məhəmməd Füzuli poetik ənənələrinin ədəbi məktəb səviyyəsində araşdırılmasını milli ədəbiyyatşünaslıq elminin qarşısında təxirəsalınmaz vacib problem kimi qoymaqladır. İsmayıl bəy Nakamın yaradıcılığı haqqında bir çox müəlliflər, o cümlədən Əbdülməbud Behcət, Mirzə Ələkbər Sabir, Firudin Bəy Köçərli, Əliabbas Müznib, Salman Mümtaz, Əli Nazim kimi şair və ədəbiyyatşünaslar, daha sonrakı dövrlərdə Həmid Araslı, Mirzağa Quluzadə, Cəfər Xəndan, Feyzulla Qasımzadə, Nəsrəddin Qarayev, İslam Ağayev və başqaları fikir söyləmişlər. Lakin adları çəkilən müəlliflərin heç biri şairin ədəbi irsi üzərində davamlı tədqiqat aparmamışdır. Tədqiqatçı Kamil Adışirinov davamlı olaraq Nakama həsr edilmiş məqalələr yazmış, hətta, 2013–cü ildə “İsmayıl bəy Nakamın həyat və yaradıcılığı” mövzusunda filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyasını müdafiə etmiş və tədqiqat işində şairin “Divan”ı haqqında əldə etdiyi yeni fikirlərini əsaslandırmağa çalışmışdır.

İsmayıl bəy Nakamın gənc nəslin tərbiyəsinə, yalançı ruhanilərin tənqid və ifşasına həsr olunmuş, ciddi yaradıcılıq məhsulu olan “Fərhad və Şirin”, “Məcnun və Leyli” poemaları filologiya elmləri namizədi Yolçu Piriyev tərəfindən nəşr edilmişdir. Həmçinin tədqiqatçı Sədi Əfəndiyev də onun yaradıcılığı haqqında məqalələr dərc etmişdir.

Qeyd edək ki, İsmayıl bəy Nakamın avtoqraf əsərləri olan M-375, M-40, M-381 şifrəli əlyazmaları AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. İndiyədək onun haqqında pərakəndə və ziddiyyətli fikirlər söylənildiyindən həyatının, yaradıcılıq yolunun monoqrafik aspektdə tədqiqi çağdaş ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran ən vacib vəzifələrdəndir. İsmayıl bəy Nakamın yaradıcılığına həsr olunmuş bu dissertasiya Azərbaycan ədəbiyyatının geniş, obyektiv mənzərəsini yaratmaq işinə yardım göstərməyə, həmin tarixi mərhələdə mövcud olmuş ədəbi–mədəni həyatı təfərrüatlı şəkildə işıqlandırmağa vasitə olacağı niyyəti ilə yazılmışdır. Belə ki, İsmayıl bəy Nakam irsinə müraciət edən bəzi

tədqiqatçılar əldə edilən qaynaqların azlığı səbəbindən onun poetik irsinə münasibət bildirmədən, yaşadığı mühiti ictimai-tarixi kontekstdə və ədəbi ənənələr müstəvisində dəyərləndirmədən, şairi əsərlərinin dilinin ağırlığında günahlandıraraq yaradıcılığına kölgə salmışlar. Bu mənada, İsmayıl bəy Nakam haqqında ayrı-ayrı mənbələrdə verilən məlumatların, elmi ədəbiyyatda gedən fikir və mülahizələrin bir yerə toplanaraq təhlil edilməsi, ümumiləşdirilməsi, dəyərləndirilməsi tədqiqat mövzusunun aktuallığını təsdiqləyir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. XIX əsrin ikinci və XX yüzilliyin əvvəllərində yaşamış Nakamın Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan “Divan”ının 10 nüsxəsi və digər əlyazma nüsxələri, Şərq əlyazma kataloqları, çağdaş nəşrlər, fraqmentlər, AMEA-nın Dilçilik İnstitutunda, Mirzə Fətəli Axundzadə adına Milli Kitabxanada, Konyanın Mövlana muzeyindəki III əlyazma kataloqları və mətbuatda, elmi-kütləvi nəşrlərdə, müntəxabat xarakterli kitablarda verilmiş nümunələr tədqiqatın əsas obyektidir. Şairin “Divanı-Nakam”ı, digər avtoqrafları, həyatı, yaradıcılığının inkişaf dinamikası sayılır, onun sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi isə tədqiqatın əsas predmetidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada qarşıya qoyulan əsas məqsəd ədəbi-tarixi və elmi-nəzəri qaynaqlara söykənməklə Füzuli ənənələrinin XIX əsr Azərbaycan lirik poeziyasına təsir dinamikasını üzə çıxarmaq, Nakamın dövrü və həyatının, eyni zamanda klassik ədəbiyyatın kölgədə qalmış yeni ədəbi simasını günümüze gəlib çatmış “Divan”ının işığında tanıtmaktan və mövcud əlyazma nüsxələri əsasında əsərlərinin tekstoloji-filoloji baxımdan təhlil edilməsindən və paralel olaraq bu ədəbi mühitdə yaşayan digər şairlər haqqında məlumat əldə etməkdən ibarətdir. Bu əsas məqsədin elmi cəhətdən reallaşdırılması üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

– Şairin yaşadığı dövrün ictimai-siyasi, ədəbi mənzərəsini yaratmaq, onu dövrünün yetirməsi kimi təqdim etmək, beyt və misralarının əsasında keçdiyi həyat yolunun kölgədə qalmış izlərinin bərpasına çalışmaq;

– Avtoqraf və əlyazma nüsxəsini ayrılıqda elmi-paleoqrafik cəhətdən təsvir etmək;

– İsmayıl bəy Nakam divanının tekstoloji-filoloji təhlilini vermək, klassik janrları, bədii təsvir və ifadə vasitələrini, mövzu və motivlərini, ideya istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;

– Müəllifin bədii sənətkarlığını, dil və üslub xüsusiyyətlərini şərh etmək, Füzuli ədəbi məktəbinin davamçısı kimi dahi şairin yaradıcılığı ilə müqayisəli şəkildə təhlillər aparmaq.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyada tədqiqat prosesində əsasən müqayisəli-tipoloji və tarixi-müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Araşdırma zamanı Azərbaycan və dünya ədəbi-nəzəri fikrinin müvafiq tədqiqatlarından nəzəri-metodoloji müstəvidə bəhrələnilmişdir.

Dissertasiya işində tədqiq olunan mövzu ilə bağlı klassik Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının elmi qənaət və təcrübələrinə, mövcud nəzəri qaynaqlara, ayrı-ayrı alimlərin fikir və mülahizələrinə istinad olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiyada İsmayıl bəy Nakamın ədəbi irsinin araşdırılması fonunda aşağıdakı müddəalar önə çəkilmişdir;

- İsmayıl bəy Nakamın ədəbi irsinə və mövcud elmi qaynaqlara söykənərək onun həyatı və mühiti haqqında dolğun elmi təsəvvürün yaradılması;
- Müəllifin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki mövqeyinin dəyərləndirilməsi, dövrün ədəbi şəxsiyyətləri ilə əlaqə və münasibətləri;
- Şairin yaradıcılığının aparıcı mövzu və motivlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- “Divani-Nakam” əlyazmasının elmi-paleoqrafik, orfoqrafik, mətnşünaslıq, tekstoloji-filoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması fonunda müəllifin əsərlərinin əlyazma nüsxələrində təhriflər və dəyişikliklərin üzə çıxarılması;
- Şairin yaradıcılığında Məhəmməd Füzuli ədəbi məktəbinin təsirinin və izlərinin aşkarlanması fonunda elmi-nəzəri dəyər ləndirmə aparılması. Konkret örnəklər əsasında aparılan

müqayisəli təhlillərdə klassik irsdən bəhrələnmə və ədəbi təsir səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi;

- Ədibin yaradıcılıq yolunun klassik divan ədəbiyyatı kontekstində səciyyələndirilməsi;
- İsmayıl bəy Nakam poeziyasının bədii sənətkarlıq, özəlliklə janr və forma xüsusiyyətlərinin təhlil obyektinə çevrilməsi və onun divan ədəbiyyatın yaradılması və təkamülündəki rolunun müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi, hər şeydən öncə, İsmayıl bəy Nakamın yaradıcılığının ilk dəfə olaraq ciddi, sistemli şəkildə araşdırma obyektinə çevrilməsi ilə bağlıdır. Burada ilk dəfə mövcud tədqiqatlara söykənilmək, həmçinin onlarla polemikaya girməklə Məhəmməd Füzuli ənənələrinin özündən sonrakı ədəbiyyata təsiri ədəbi ənənə və novatorluq müstəvisində araşdırılmış və inkişaf qanunauyğunluqları üzə çıxarılmışdır. Tədqiqatın elmi yeniliklərindən biri də xalq şairi Səməd Vurğunun “çağdaş dövrün Füzulisi” adlandırdığı İsmayıl bəy Nakamın klassik divan şeiri ənənələrinin yaşadılması və inkişaf etdirməsi istiqamətdəki fəaliyyətinin ayrıca, təcrid olunmuş şəkildə deyil, Azərbaycan poeziyası kontekstində dəyərləndirilməsidir.

Dissertasiya işində nəzərdən keçirilən problemlər fonunda İsmayıl bəy Nakamın dövrü, həyatı, ədəbi mühiti, yaradıcılığı haqqında məlumatlar toplanaraq təhlil süzgəcindən keçirilmiş, şairin əsərlərinin mövcud əlyazma nüsxələri haqqında əhatəli məlumat verilmişdir. Eyni zamanda, araşdırmada İsmayıl bəy Nakamın “Divani-Nakam” əlyazmasının elmi-paleoqrafik, orfoqrafik, mətnşünaslıq, tekstoloji-filoloji xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir.

Dissertasiya işində şairin “Divan”ı ilk dəfə sistemli, qarşılaşdırılmalı şəkildə təhlilə cəlb edildiyindən, araşdırma zamanı qaynaqlara, faktlara istinad olunmaqla avtoqraf nüsxələrinin müqayisəli şəkildə fərqləri üzə çıxarılmışdır. Həmçinin onun ədəbi mövqeyi səciyyələndirilmiş, zəngin yaradıcılıq irsi klassik Azərbaycan poeziyası, xüsusilə qəzəl janrının dinamikası fonunda dəyərləndirilmişdir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyini şərtləndirən amillərdən biri də İsmayıl bəy Nakamın ədəbi irsinə çağdaş milli-nəzəri fikir işığında

yanaşılması, onun haqqında yazılmış əvvəlki tədqiqatlarda rast gəlinən yanlış və birtərəfli yanaşmaların tənqid olunması ilə bağlıdır.

Klassik üslubun müxtəlif forma və janrlarında xeyli əsər müəllifi olan İsmayıl bəy Nakamın ədəbi irsi barədə qaynaqlar geniş aparılmadığı üçün bütün materiallar, fraqmentlər təhlil prosesində diqqətlə öyrənilmiş, onların yanlışlarının üzə çıxarılmasına çalışılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işi eyni zamanda nəzəri və praktik əhəmiyyətə malikdir. Araşdırmada XIX əsr şairi Nakamın bədii irsi əlyazma nüsxələri əsasında öyrənilmiş, “Divan”ı həm mətnşünaslıq, həm də ki, filoloji baxımdan müstəqil təhlil edilmişdir. Ədəbi irsin yazılı abidələrlə əlaqəsinin əhəmiyyətini daha geniş qabartmaq baxımından dissertasiyanın nəzəri mülahizələri diqqəti çəkməkdədir.

Dissertasiyanın təcrübi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, həm yazılı abidələrlə, həm də mətnşünaslıqla məşğul olan mütəxəssislər onun nəticələrindən istifadə edə bilərlər.

Dissertasiyada İsmayıl bəy Nakamın “Divan”ı mətnşünaslıq və filoloji baxımdan müstəqil təhlilə cəlb edildiyindən tədqiqatın elmi - nəzəri müddəaları ədəbi-mədəni mühitdə klassik ənənələrin yaşadılması ilə bağlı məsələlərin tədqiqində, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisində əhəmiyyətə yardımçı vəsait ola bilər.

Aprobasiyası və təbiiqi. Tədqiqat işi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Türkdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın başlıca elmi müddəaları Azərbaycanda, xarici ölkələrin elmi jurnallarında, məcmuələrində nəşr olunan məqalələrdə, həmçinin beynəlxalq və respublika konfranslarında oxunan məruzələrdə əksini tapmışdır. Şairin divanı üzərində aparılan filoloji-tekstoloji araşdırmanın nəticələri ilə bağlı dissertantın ayrıca nəşr etdirdiyi “Divanı–Nakam” kitabı, “İsmayıl bəy Nakam və onun “Divan”ı adlı monoqrafiyası işıq üzü görmüşdür.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.

Dissertasiyanın ümumi həcmi: Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, 8 paraqraf, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından

ibarətdir. İşin ümumi həcmi Giriş – 11 144, birinci fəsil – 70 259, ikinci fəsil – 75 170, üçüncü fəsil – 98 674 və nəticə – 8 784 olmaqla ümumilikdə 264 031 şərti işarədir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, məqsədi dəyərləndirilir, mənbələri, vəzifələri müəyyənləşdirilir, tədqiqatın obyektı, predmeti, metodoloji əsası, elmi yeniliyi, nəzəri, təcrübi əhəmiyyəti, işlənmə səviyyəsi işin aprobeiasiyası, quruluşu göstərilir.

Dissertasiyanın birinci fəslı “İsmayıl bəy Nakamın yaşadığı ədəbi mühit. Həyatı və əsərləri” adlanır.

Birinci fəslin ilk paraqrafı “İsmayıl bəy Nakamın yaşadığı ədəbi mühit” adlanır. Bütün dünyada gedən qlobal ictimai-siyasi proseslərin təsiri altında dünyanın bir sıra başqa ölkələri kimi, Azərbaycanın da müstəqillik əldə etməsindən və ölkədə iqtisadi-siyasi mənzərənin dəyişilməsindən sonra ədəbi-mədəni proseslərə baxışda baş verən köklü dəyişikliklərdən biri də ədəbiyyatda, ənənə və novatorluq mövzusunun təzahürüdür.

H.Əliyev bu barədə yazır: “*Dastanlarımız kimi möhtəşəm sənət abidələri, dünya sivilizasiya tarixində silinməz izlər qoymuş Nizami Gəncəvi, Xətib Təbrizi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, kimi korifeylərin yaradıcılığı ümumbəşəri ideyalarının tərənnümünə, haqqın, ədalətin, hümanist ideyalarının bərqərar olmasına xidmət etmişdi*”¹. Bu barədə, məşhur alman şərqşünası Qustav Edmund fon Qrunebaum tədqiqatlarından birində klassik ərəb poeziyasını nəzərdə tutaraq yazır: «*İlkin Abbasilər dövrünə xas olan hisslərin həddindən artıq incəliyi, həm burada, həm də Avropada barokka dövrü üçün ədəbiyyatda rəsmi nailiyyətlərin marağının cəmləşməsinə səbəb oldu. Eyni mövzuda olan variasiyaların, həyat oblaqlarından çox şifahi ifadələrə meylliliyi, qaydalara və nümunələrə kor-koranə itaət etməyi, onun strukturunun*

¹ Əliyev, H.Ə. Minilliklərin qovuşuğunda / H.Ə.Əliyev. - Bakı: Qızıl Şərq, - c. 21, - 2001. - s.9

*əsasları ilə müəyyən edilən - ağıl üçün ehtiras, I minilliyin sonunda, o təsirli dövrün yaradıcı impulsunu itirdiyindən ona tamamilə tabe olan ərəb bədii ədəbiyyatının taleyidir".*²

XIX əsrin aparıcı liriklərindən A.Bakıxanov Qüdsinin (1794-1847), M.Ş.Vazehin (1794-1852), X.Natəvanın (1832-1897), Q.Zakirin (1784-1857) və Füzuli ədəbi məktəbinin növbəti davamçısı Şəkili İsmayıl bəy Nakamın (1839-1908) yaradıcılığında lirik ovqatda, əsas etibarilə qəzəl janrında qələmə alınmış poetik örnəkləri təşkil edir. Bu örnəklərin müqayisəli təhlili əsasında Nakam yaradıcılığında XIX əsr Füzuli poetik məktəbinin əsas xüsusiyyətləri üzə çıxarılmış, bu günə qədər onun haqqında əldə edilən məlumatlar dəqiqləşmədiyi üçün monoqrafik səviyyədə tədqiqata ehtiyac duyulmuşdur.

Qeyd edək ki, H.Araslı "XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsərində yazır ki, "*Nakam hər kəsdən öncə böyük söz ustadı M.Füzulinin ədəbi irsindən təsirlənmişdir ki, bu da təbii bir hal kimi qəbul edilir. Bəli, Füzuliyə hər qəzəl və nəzirə yazan, yamsılayan təqlidçi Füzuli ardıcılı sayıla bilməz, Nakam isə buna layiqdir*".³

Füzuli ölməz əsərləri ilə öz ədəbi məktəbinin bünövrəsini qoymuş və türk divanını sistemə salıb formalaşdırmışdır. Şair özü bunu belə təsvir edir: "*Təbimin üfqündə aypara kimi gözəllik meydana çıxdı, o günəşə oxşar bir sözü istifadə edib köçürməklə işıqlığa apardı, gün-gündən bir çox irəliləyiş oldu, az müddətdə şeirlər-nurlar kimi nəzmimlə çox şəhərlərə və vilayətlərə doldu.*

Seyti-fəsaht ilə sözüüm dutdu aləmi,

*Mən məhdi-e`tibardə tifli-zəbun hənuz"*⁴.

Qeyd edək ki, Nakam Füzulinin bu "Hənuz" rədifli qitəsinə nəzirə olaraq "Hənuz" rədifli qəzəlini yazmışdır.

"Çoqları tə`lim aldı bəndən eşq adabını,

*Məktəbi-eşq içrə bən tifli-səbəqخانəm hənuz*⁵.

² Основные черты арабо-мусульманской культуры // Г.Э. Грюнебаум фон. - Москва: Прогресс, -1981. - с. 228.

³ Araslı, H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / H.Araslı. - Bakı: AUN, - 1956. - s.291

⁴ Füzuli, M. Əsərləri [6 cildə] / M. Füzuli. - Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası nəşri. - c. 1. -1996. - s. 29

Şair burada deyir ki, zaman-zaman şeir yazmaq sevdası və sair işlər mənə qalib gəldi, güruh-güruh Leylivəşlərə, Məcnun kimi şeirlərə qulaq asdığım üçün şair olmağa qərar verdim və nəzmim hay-küy saldı, şöhrət sahibi oldum.

Qeyd edək ki, həmin illərdə Şəki, Qazax, Ağdaş və Dərbənddə isə ədəbi dərnəklər yaranırdı. A.Asi, İ.B.Nakam, M.Ə.Növrəs, F.X.Kəminə, M.Ə.Baki, M.Səfa, M.A. Bixud, Didə, Nəseh, M.Şuxi, A.Salix və b. şairlər həmin bu məclislərin üzvi olmuşlar.

Nakamın yaşayıb-yaratdığı bu dövrdə ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühit özünə məxsusluğu ilə seçilirdi və ədəbiyyatda realizm meylləri, yeniləşmə intensiv xarakter alırdı. Nakam belə bir mühitdə yaşamış, öz əsərləri ilə xalqın maariflənməsində xüsusi rolu olmuş, zəngin bədii irs qoyub getmişdir.

Birinci fəslin 2 - ci paragrafi **“İsmayıl bəy Nakamın həyatı”** adlanır. XIX əsrin görkəmli şəxsiyyətlərindən biri kimi tanınan, Füzuli qəzəllərinə nəzirə yazan, klassik şeirin son davamçısı olan Nakamın yaradıcılığı təzkiyəçi və tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olub, onlar şairin şəxsiyyəti, ədəbi irsi barədə qısa məlumatlar veriblər.

Qeyd edək ki, Sədrəddin bəyin Məhəmməd ağa, Əhməd ağa, Həsən bəy, Həmid ağa, İsmayıl bəy adlı 5 oğlu olub. Həmid ağa və Məhəmməd ağanın adları yalnız ən yaxın dostu Ə.Behçətin məqaləsində çəkilir.⁶ Nakamın atası Dərviş Məhəmməd ağa babası Sədrəddinbəyovun gördüyü işləri davam etdirib.

Bu aşağıdakı misrasına görə Nakamın xəttat olması faktını dəqiqləşdirdik.

Əşki-gülgünlə yazılmış rüxi-zərdimdə xəttat⁷.

O, “Ziya” qəzetində işlədiyi zaman məktub və publisistik çıxışlarını öz imzası ilə, bəzən isə imzasız dərc etdirib. Mürəttib ol-

⁵Abdullayeva, Ş. İ.b.N.Sədrəddinbəyzadə. Divani - Nakam / Ş. Abdullayeva. - Bakı: Avropa, - 2015. - s.95

⁶ Behçət, Ə. Nakam (Nuxa: Bilgi məcmuəsi: 1924) // ƏYİ. DM-553/557, № 1, s. 8

⁷ Sədrəddinbəyzadə, N. İ.B.Nuxəvi. Külliyyat, Divani-Nakam (Nuxa: 1897-1898) // ƏYİ, M-375/375, v. 39^b

ması barədə Türkiyə və İskəndəriyyədəki dostlarına yazdığı⁸ və S-541 şifrəsi altında qorunan əlyazmanın 23^a vərəqindəki 72 –ci qəzəldə və başqa qəzəllərində məlumat vardır:

Bir mürəttib qəlbi- insanam, amma cansiz.

Qeyd olunan bu məktub “Ziya” qəzetində də dərc edilmişdir.

Mənbələrdə şairin Kazan və Krımın “Şəfəq”, “Tunquc” və başqa məcmulərindəki fəaliyyəti barədə məlumat vardır.⁹ Hətta Tiflis vəkili, Baxçasaray şəhər məclisinin rəisi Pivovarov İsmayıl bəy Nakama yüksək dəyər verərək, yazır: “*Öz xalqının milləti üçün çalışan, mübarizə aparan şəxsiyyəti, göz yumub qəbul etməyənlər, qiymətləndirməyənlər, sadəcə qısqanclardır*”¹⁰. Nakamın “Ziya” qəzetinin №11 sayının 1 - 4-cü səhifələrindəki məktub və publisistik məqalələri, hörmətli Şaxtaxtinskiyə yazdığı kəskin cavabları dərc olunub¹¹.

D-831 ş.ə., “Təvəllüd və vəfat tarixi dəftəri”, Şəkinin tarixi ilə bağlı məlumatlar, M-58 “Hədəsi-lətif” əsərindən¹², S-541 ş.ə.-ya əsaslanaraq onu deyə bilərik ki, Nakamın təvəllüdü, vəfatı ilə bağlı fikirlər ədəbiyyatşünaslardan H.Arashlı, K.Mirbağirov, H.Səmədzadə, N.Qarayev, Ə.Abdullayev, Ə.Behcət, Ə.Q.Beqdeli, C.Nağıyeva, F.Qasımzadə və b. tərəfindən yanlış verilmişdir. Qeyd edək ki, “Qazıxana” - notarius dəftərindən və başqa mənbələrdən Nakamın 1908-ci ildə vəfat etməsi məlumat vardır. B-8007 ş.ə.-da, “Məcnun və Leyli” əsərində, yaşadığı evin qapısı üzərində asılmış baryefdə: “1829-1906-cı il”; Nakam adına kitabxanada büstün üzərində “1841-1906-cı il” kimi göstərilib. Çox təəssüf ki, şairin evi və büstü üzərində yazılan bu tarixlərə laqeyd yanaşılıb. 1829-cu il tarixi Nakamın mərhum qardaşı İsmi bəyin təvəllüdü olmuşdur, 1841-ci il tarixi ilə bağlı isə əsaslı fakt yoxdur.

⁸ Sədrəddinbəyzadə, N. İ.B. M. Nuxəvi əl-Dağıstan, Divan. Qəzəllər (Nuxa: 1894) // ƏYİ, S-541 9494, 26 /01, v. 63^b

⁹ Pivovarov. Cəmiyyətin Tiflis vəkili “Ziya” qəzeti (Tiflis: 1881) // ƏYİ, “Tunquc”, “Şəfəq” məcmuəsi. DM-VII, 1387- 2561, №24, 8 /04, s. 2

¹⁰ Yenə orada

¹¹ Sədrəddinbəyzadə, N. İ.B. Məktub (Tiflis: 1883) // ƏYİ, “Ziya” q., DM - VII, 1387- 2561. 10 / 04, №-11, s. 4

¹² Sədrəddinbəyzadə, N. İ.B.M. Nuxəvi. Hədəsi-Lətif. Gülçin (Nuxa:1889, 1890, 1908) // ƏYİ, M-58 / 11561, 14 /05, M-58, M-39, S-541

Birinci fəslin 3 - cü paragrafı “İsmayıl bəy Nakamın bədi i r s i n d ə Füzuli təsiri” adlanır. XIX əsrin II yarısından sonra sosial-ictimai həyatdakı hadisələr, maarifçilik meyllərinin güclənməsi, cəhalətə qarşı mübarizənin zərurətə çevrilməsi ədəbi-mədəni mühitdə yeni motivlərin üzə çıxmasına zəmin yarada bildi. Bu da bir növ klassik ənənələrin dəbdən düşməsinə səbəb oldu. Lakın Nakam öz əsərlər ilə sübut etdi ki, ənənəvi üslub saxlamaqla sosial proseslərə tənqidi münasibəti, realist ünsürləri gündəmə gətirmək olar. Füzuli:

*“Könlüm açılır zülfi-pərişanını görkəc,
Nitqim tutulur qönçeyi-xəndanını görkəc”.*¹³

Gordüyümüz kimi, Füzuli qəzəlinin güclü qüvvəsi şeirindəki axıcılıq ahənginin surətidir, bu da Nakam şeirini ondan ayıra bilir, güclü sevgi hissi hər iki qəzəldə özünü göstərsə də, şeirdə forma dəyişikliyi vardır, hətta, hiss, həyacan sevgidən gələn bəla olmuş olsa belə, Nakam qəzəli ilə Füzuli qəzəlinin məzmununda eynilik var və hər iki təsvir məharətlə qurulmuşdur. Nakam yazır:

*Yanır şiddətlə canım, zülfünü cünbişniüma görkəc,
Bulur suzişdə şiddət, necə kim, atəş hava görkəc.*¹⁴

Burada, birinci misrada səsin tonu bir qədər qalxır, sonra qırılan fasilə və sakit axıcılıq hiss edilir, 2-ci qurduğu bənzətmədə iki dəfə qırılan hissə və yenə sakit axıcılıq vardır.

Nakamın yazdığı əsərlər, avtoqrafları və onların əlyazmalarda olan nüsxələri bunlardır: 1. M-41 – “Xəyalati - pərişan” əsəri (1868-1889), 1 nüsxə. 2. M-375 – “Divani-Nakam” (1897), 10 nüsxə. 3. S-217 – Qəzəllər” (tarixi yoxdur), 1 nüsxə. 4. B – 672 – “Gəncineyi-ədəb” (1904), 2 nüsxə. 5. M-58 – “Hədisi-Lətif” (1 - ci hissə 1890, 2- ci hissə 1905), 1 nüsxə. 6. M-375 – “Fərhad və Şirin” (1894), 4 nüsxə. 7. M-375 – “Leyli- Məcnun” poeması (1896), 6 nüsxə. 8. M-375 – “Niyaznamə” qəsidəsi (1896), 7 nüsxə. 9. D- 831 – “Qazixanə” dəftəri (1889), 1 nüsxə.

Şairin əsərlərini bu şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Divan ənənəsi əsasında yazılmış əsərləri. “Xəyalati-pərişan toplusu şairin yaradıcılığını özündə əks etdirən ilk avtoqrafı, ən bö-

¹³ Füzuli, M. Seçilmiş əsərləri / M. Füzuli, red: M.Sultanov. - Bakı: Azərnaşr, - 1958. - s. 43

¹⁴ Yenə orada, - s. 50

yük əsəridir. 6421 beyt olmaqla çox dəyərlidir”¹⁵. 2. “Divani-Nakam”a daxil olanlar: “Niyaznamə”, mənzum məktublar və divan. ”Divani-Nakam”. 3. “Hədisi-lətif” əsəri: ”Səfərnəmə” və b. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə uyğun epik əsərləridir. “Fərhad və Şirin”, “Məcnun və Leyli” əsərlərində ictimai motivlər diqqəti cəlb edir, əsərdə dəyişiklik vardır. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisinə uyğun yazılmış “Gənci-ədəb” əsəri H.Z.Tağıyevin sifarişi ilə yazılmışdır. 4. Digər əsərləri: “Qəzəliyyat”. 5. “Qazıxana dəftəri” – notarius dəftəridir. Buraya təvəllüd və vəfat tarixləri, Şəki xalqının keçmiş tarixini əks etdirən bir sıra qeydlər vardır.

Dissertasiya işinin ikinci fəslı **“Nakamın əlyazmaları. “Divan”ın tekstoloji təhlili”** adlanır. Bu fəslin 1 - ci paraqrafında **“Nakamın əsərlərinin əlyazmaları”**ndan bəhs edilir. Bu əlyazmalardan biri M-375 / 31014 şifrəli əlyazmadır. Əsər əsas nüsxədir və “Küllıyyat”dır. Tarix: h.1315 /m.1897, mətn ölçüsü: 15,5 x 8sm, 16 sətir. Ölçüsü: 12,5 x 21sm. Lidrin çəkilmış bənövşəyi kartondur. Avtoqrafdır. Möhür A.Q.Qəhrəmanova aiddir. Başlıqlar qırmızı, mətn qara mürəkkəblə yazılıb, şərq üsulu ilə səhifələnilib. Yazıldığı yer: Nuxa. Titul vərəqində “Dürri-künuz-əl gəyb” yazılıb. “Dibaçə” v.1^{b.v.} - 6^{a.v.} -dəki şeirlər və mətndəki bəzi sözlər qırmızı qələmlə yazılıb. “Dibaçə”nin həcmi 37 beytdir. Dibaçənin sonundakı qeyddə: *“Amin, ya müin. Vəssəlamüələl-mürsəlin. Vəlhəmdülillahi-Rəbbil-ələmin”*¹⁶ yazılıb. Dibaçədən sonra Küllıyyatda “Niyaznamə” qəsidəsi gəlir. Qəsidə v.6^{b.}-12^{a.}-dəkdir. Vərəqlərin haşiyə hissəsində düzəlişlər vardır . Ümumi həcm 173 beytdir.

Başlanır: (6^b) حمد بيحد و ستایش لا يعد سزاوار الله الصّمد در

Bitir: (12^{a.}) ويروب مراديم ايدرسن بقا ده كا مروا

Nakam klassik divan tərtibinin bütün qayda-qanunlarına əməl edərək, Füzulidə olduğu kimi “Divani-Nakam” əsərinə “Dibaçə” yazmışdır. Dibaçədə 11 qitə, 1 qəzəl vardır. “Niyaznamə” şairin məsnəvi formasında divana daxil etdiyi qəsidədir. Divanda hər biri 7 beyt olan 196 qəzəl, hər biri 7 bənd, 7 beyt olan 3 tərəcibənd vardır.

¹⁵ Sədrəddinbəyzadə, N. İ.B.M.Nuxəvi. Xəyalati-pərişan (Nuxa: 1868 - 1889) // ƏYİ, M - 41/ 9085,598 q. 220 v.

¹⁶ Sədrəddinbəyzadə, N. İ.B.M. Nuxəvi. Küllıyyat, Divani-Nakam, Avtoqraf (Nuxa:1897 -1898) // ƏYİ, M-375/375, s. 21

Hər birində 3 beyt olan 7 bəndlik müsəddəs, hər biri 7 beyt olan 7 bəndlik iki tərkibənd və bir xatimə də vardır. Daha sonra məktublar yer almışdır.

Başlanır: (12^b)

اولمسه سندن هداى مطلع نور الهدا

Bitir: (73^a)

ختم رُسُل شفيعدر الله در غفور

“Məktublar” v.73^b-92^a. 20 ədəd 1 beytlik, 14 ədəd 2 beytlik, 4 ədəd 3 beytlik olmaqla ümumi həcmi: 178 beyt.

Başlanır: (73^b)

شكر بى پايان سزاوار خداوند عالميان

Bitir: (92^a)

ابتدا سنده ختام پزير اولدى

“Fərhad və Şirin” əsəri. 1a. Əsərin strukturu belədir: tovhid və münacat, tolif, meraciyyə, salavatullah, v.91^b-96^a, ardı v.91^b-119^a. Həcmi 807 beyt.

Başlanır: (92^b)

الهى باب توفيقك كشاد ايت

Bitir: (119^a)

ويروب جان محرم ديدلر يا راول

“Məcnun və Leyli” əsəri v.119^a-212^b, tarixi-h.1315/m.1896-cı il və 2901 beytdir və s.

Başlanır: (119a)

خرابات تعشقه پيا پي

Bitir: (212^b)

كتاب خا تمم قيل با سعادت

Əsərin sonunda yazılıb: “*Hicriyyənin zilhiccəsi əvaxiri hazır oldu*”. Zilhiccə ərəb qəməri aylarından 12-cisidir. “*H. 1315 / m.1898 / 20 / 05. Allahü vəliyə əttovfiq*”¹⁷.

Əsərin ümumi həcmi: 2075 + 807 + 2091 = 5783 beyt. Qeyd edək ki, bu əsərin elmi tənqidi mətnindən sonra Nakamla bağlı S.Mümtazın arxivində, Ə.Müznibin çap kitabları, fraqmentlər də təsvir olunub və s.

İkinci fəslin birinci paraqrafının 1 - ci bəndi “**Nakamın irsinin əlyazma və mətbu qaynaqları**” adlanır. Nakam üç dildə XIX əsrin bütün ədəbi növlərində əsərlər yaratmış qüdrətli sənətkar olsa da əsərləri içərisində lirika əsas yer tutur. Nakam elmə, təhsilə yüksək qiymək verirdi. O, “Gənci-ədəb” əsərindəki “Məktəb” adlı şeirində xalqa məktəbin faydasını belə izah edir: “*Hər kəs elmdən mənfəət götürməsə, heç bir yerə getməyən adam kimi həyatı tək seyr edər*”¹⁸.

¹⁷ Sədrəddinbəyzadə, N.İ.B.M. Nuxəvi. Külliyyat, Divani-Nakam, Avtoqraf (Nuxa: 1897 -1898) // - ƏYİ, M-375/375, s. 142, v. 212^b

¹⁸ Sədrəddinbəyzadə, N. İ.B.M. Nuxəvi. Gənci-ədəb (78 hekayə) (Nuxa: 1904, 8 dekabr) // ƏYİ, B- 672/9087, 1905, 2 /07, s. 245

Şairin irsi bir çox qaynaqlarda qorunub saxlanmışdır. Bulardan biri arxiv materiallarıdır.

Hüznü Saleh Hacı Baba əfəndinin B-1283 şifirli əlyazması olan “Məcməül - münşəat”ında Nuxanın müxtəlif məşhur adamlarına yazdığı məktublarından birini təqdim edirik: “*Şair Əshab Kərəm tərəfindən Nakama, molla Əbdülqəfur Qutqaşiniyə, mədrəsənin imamı Əbdülsəməd əfəndi Bəmxərə, İqbal Əcəb Həmidə, Əkbərə yazılmış naməsidir*”¹⁹. B-1524 / 10512 ş.ə Hüzninin məktubları, qəzəlləri və nəzirələridir. H.Səmədzadənin 49 məktubu, tarix 1942 / 24.03, Sonunda belə bir qeyd vardır: “*Yazıb zəhmət çəkmişən, xeyr əldə edənə məxfi olsun*”. 1887 - ci il tarixli avtoqrafdır.²⁰

Dövri mətbuatda Nakamın “Həyat” qəzetinin 1907-ci il, DM-1220 (2) №-84, səhifə 3-də nəşr olunan 1-ci məqaləsi “Yer məsələsi”dir,²¹ bu məqalənin ardı №-85-də, 2-ci məqaləsi “Yer məsələsi” isə bu nömrənin 2-ci səhifəsindədir.²² Nakam qəzetin 112-ci nömrəsinin 4-cü səhifəsində dərc etdirdiyi “Məmurlarımızı aid” məqaləsində məmurların “...*millət yolunda bir iş görmədiklərini*” pisləyir²³. “Yer məsələsi” adlı məqaləsində belə yazır: “*Yer ölçən injiner, xəzinə vəkili,... kəndçilərə ümüd verirlər ki, yer bunlara veriləcək*”.²⁴ “Ziya” qəzetinin 11, 17 və 23²⁵-cü nömrələrində də müəllifin məqalələri nəşr olunmuşdur. “Həyat” qəzetinin 1907-ci il tarixli 127 nömrəsinin 4-cü səhifəsində DM 1220 (2) “Nuxadan məktublar” başlığı altında gedən məqalə də “İsmi bəy Sədrəddinbə-

¹⁹ Hüznü, B.S. Münşə`atı, Qəzəllər və tarixlər // Dəftər, ƏYİ, B-1524/10512 - 1942

²⁰ Hüznü, B.S. Münşə`at. Avtoqraf (49 məktub) // ƏYİ, B -1283/2906, - 1942. s.1

²¹ Sədrəddinbəy zadə, N. İ.B.Yer məsələsi (Nuxa: 1907)// ƏYİ, Həyat qəzeti, DM-1220 [2], №84, s. 4

²² Sədrəddinbəy zadə, N. İ.B.Yer məsələsi (Nuxa: 1907) // ƏYİ, Həyat qəzeti. DM-1220 [2], №85, s.2

²³ Sədrəddinbəy zadə, N. İ.B.Məmurlarımızı aid (Nuxa: 1907) // ƏYİ, Həyat qəzeti, DM-1220 [2], №112, s. 4.

²⁴ Sədrəddinbəy zadə, N. İ.B.Məmurlarımızı aid (Nuxa: 1907) // ƏYİ, “Həyat” q., DM-1220 [2], №112, s.2

²⁵ Sədrəddinbəy zadə, N. İ.B. Məktub (Tiflis: 1883) // ƏYİ, Ziya qəzeti, DM-VII, 1387 / 2561, 11/08, № 23, - s. 4

yov”undur.²⁶

Kataloqlar: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan kataloqlarda Nakamla bağlı məlumatlar bunlardır: 1. Əlyazmalar kataloqu, I cild, № 1136, s.401 - 406- da Nakamın əsərləri qeyd olunub.²⁷ 2. Əlyazmalar kataloqu, cümg. Qəzəllər S.Mümtazın arxivindəndir.²⁸ 3. “Каталог Тюркских рукописей” kataloqunda təvəllüd tarixindən başqa, bir sıra səhvlər də gedib.²⁹ 4. Pənahi Makulinin “Ədəbi məlumat cədvəli”nin 3076-cı nömrəsi³⁰. Digər qaynaqlar hissəsində 13 mənbə göstərilmişdir. Nakamla bağlı eyni zamanda Ə.Behcətin “Nakam” (“Bilgi” məcmuəsi)³¹, F.Seyidovun “Külliyatı - Divan”ı haqqında³² adlı tədqiqatları vardır. Bundan əlavə F.Qasımzadə “XIX əsr Azər baycan ədəbiyyatı tarixi”, Y.Piriyev “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrı” adlı əsərində şairin yaradıcılığını geniş tədqiq etmişdir.³³ F.Qasımzadə qeyd edir ki, “S.Ə.Şirvani Şamaxıda “Beytüs-səfa” şeir məclisinə rəhbərlik etdiyi zaman Nakama da istiqamət verirdi”³⁴. C.Nağıyeva isə “Azərbaycanda Nəvai” adlı kitabında yazır: “Nakam XIX əsrdə ədəbi məclis üzvi olmayıb”³⁵. Biz bu ifadə ilə razılamırıq.

²⁶ Sədrəddinbəyzadə, N. İ.B.Nuxadan məktublar (Nuxa: 1907) // ƏYİ, “Həyat” q., DM -1220 [2], № 127, s.4

²⁷ Sultanov, M.S. Əlyazmalar kataloqu.Məcmuələr / M.S. Sultanov. - Bakı: Elm. - c. 1. - 1963. - s.1

²⁸ Qəhrəmanov, C.B. Əlyazma kataloqu / C.B.Qəhrəmanov. - Bakı: Elm, - c.2. - 1977. - s.190

²⁹ Каталог Тюркских рукописей / - Баку: Нурлан, - том 2, - 2009. - с.107

³⁰ Pənahi, M. Ədəbi məlumat cədvəli / M.Pənahi. - Bakı: Azərbaycan SSR EA, - 1962. № 3076, - s.114

³¹ Abdullayev, Ə. Nakam // “Ədəbiyyat və incəsənət”. - Şəki: Bilik cəmiyyəti, - 1989, - s. 4.

³² Seyidov, F. Az.SSR Mərkəzi kitabxanasının Şərq şöbəsində olan nadir əlyazmaların təsvirindən / F.Seyidov. Külliyyatı-Nakam. Az.SSR EA Xəbərləri. - 1946. №7, - 147 s.

³³ Piriyev, Y. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrı / Y. Piriyev. - Bakı: Ulduz, - 1969. - 184s.; Qasımzadə, F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / F.Qasımzadə. - Bakı: Elm, - c.II, I hissə - 1985. - s.392

³⁴ Qasımzadə, F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / F.Qasımzadə. - Bakı: Elm, - 2017. - s.445

³⁵ Nağıyeva, C. Azərbaycanda Nəvai / C.Nağıyeva. - Bakı: Tural, - 2001. - s.104

Onun 1880-ci illərdə Ağdaşda Zeynəddin kəndindəki mədrəsədə kiçik bir şeir məclisinin üzvü olması, həm də burada “Məlfufə-səda”, “Məclisi-üns” məclisinin üzvləri ilə şeirləşməsi haqqında məlumatlar vardır. M.Quluzadə 1965-ci ildə dərc etdirdiyi “Füzulinin lirikası” adlı kitabında Nakamla bağlı yazdığı *“Nakamın ədəbi irsi ədəbi məclislərdən kənara çıxma bilməyib”*³⁶ və *“orta əsr ədəbiyyatı qaydalarını kor-koranə təkrar etmişdir”*³⁷ fikirləri də zənnimizcə yanlıştır. Qeyd edək ki, M.Quluzadə XIX əsrin sonuncu rübündə yaşamış Mirzə Hüseyn Çakərin “Leyli və Məcnun” poeması axırncı hesab edilə biləcəyini söyləsə də³⁸ A.S.Ləvənd məhz Nakamın eyni adlı əsərini bu mövzuda yazılmış sonuncu əsər hesab edir.³⁹

İkinci fəslin birinci paragrafının 2 - ci bəndi **“Nakamın əsərləri digər əlyazma qaynaqlarında”** adlanır. Bu bənddə Nakamın digər əlyazmalarda olan əsərlərinin mənbələri göstərilmişdir. Bu bölmədə M-292 / 2939, B-1631 / 8406, B-4175 / 5800, A-418 / 864, A-105 / 548, B -76 / 8041, D-379 / 7668, eyni zamanda S.Mümtazın arxivində 38 / Q-32 / 564 və F-24, Q-9 / 206 və s. əlyazmalardan istifadə edilmişdir.

S.Mümtaza aid arxiv - 38 / Q-23/442 şifirli topluda “Şəki şairləri” adlı cüngə möhür basılmış, burada Nuxalı cənab İsmi bəyin, Göyçaylı cənab Sədrəddin əfəndinin, üç qovaqlı kəndindən olan cənab Həbib əfəndinin, Göyçaylı Mələk kənd sakini cənab Hacı Abdullanın həcvləri verilmişdir.⁴⁰

Fraqmentlər: Araşdırma zamanı arxiv materialları arasında Nakama aid bir çox fraqment və fotosurətlərin də yer aldığı ortaya çıxmışdır. Bunlardan 1. FR-82-də “Axan qan gözlərimdən bağrım içrə parələrdəndir” misrası ilə başlayan şeir Nakamındır⁴¹; 2. FR-

³⁶ Quluzadə, M. Füzulinin lirikası / M.Quluzadə. - Bakı: Azərb.SSR EA, - 1965. – s. 395

³⁷ Yenə orada, - s.397

³⁸ Yenə orada, - s.62-63

³⁹ Abdullayeva, Ş. Nakam və klassik ədəbi əlaqələr // Orta əsr Əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. XII Respublika Elmi Konfransının materialları, - Bakı: - 2011, - 3 iyun, - s.566.

⁴⁰ Mümtaz, S. Müşairə. Şeirləşmə. Şəkinin şairləri // Arxiv -38, Q-23/ 442. v 1-10

⁴¹ Sədrəddinbəyazadə, N.İ.B. Divani-Nakam (Bakı: 1971) // ƏYİ, FR-82, 1321/7620, 1 s.

1596-dakı 8 bəndlik təxmisin altında “Nakamdan Növrəsə” yazılmışdır⁴²; 3. FR-331-də Nakamın 216 qəzəldən ibarət “Xəyalati-pərişan” əsəri; S-231 şifrlı əlyazmanın 50 vərəqində 1531 beytdir⁴³; 4. FR-1089-da 1 vərəqdən ibarət olan 9 beytlik “Bəhri-təvil” Nakamındır⁴⁴; 5. FR-309-da “Divani-Nakam” əsərindən 57 qəzəl vardır. Avtoqrafdır⁴⁵; 6. FS-688-də M-381 ş.ə.-dakı kitabın titul vərəqində yazılıb: “*Bu kağız yazıldı Nuxəvi qələsində*”, imza: Nəsrəddin⁴⁶; 7. FR-186-da: “Xəyalati-pərişan” əsəri 72 vərəqdən ibarət məktublardır; 8. Ə.Behcətın “Bilgi” jurnalındakı “Nakam” adlı məqaləsi 3 vərəqdır, Nuxa 1926 mart, vərəq 2-də “Ə.Behcət” yazılıb⁴⁷ və s.

Bunlardan əlavə A-418 / 864 ş.ə. Nakamın öz xətti ilə yazılan Həkim Səyayinin, Çələbinin, Ənvərinin, İsmayıl Həqqinin şeirləri və Nakama aid qəzəllər yer almışdır.

A-105/548 ş.ə. v.61-də Nakamın 7 beytlik “Ey kağız” rədifli şeiri yazılıb, qəzəl Nakamın “Divan”ında vardır. Cüng h.1322 / m.1904-cü ildə “Molla Həmid əl-Şəhri” tərəfindən Qarabağda tərtib olunub və burada şairin Şəki şairlərinə, S.S.Qarabağının şeirlərinə geniş yer verilib. Şeirlərin 20-si həmin cüngdədir.

B -76 / 8041 şifrlı əlyazmada qəzəllər Nakama aiddir.

B-114 / 10533 şifrlı əlyazma, ölçüsü: 20x14 sm, bu əlyazma Qarabağdan əldə edilib, H.Səmədžadənin arxivindəndir. Mürəkkəblə yazılmış 7 beytlik qəzəl.

D-379 / 7668 şifrlı əlyazma 456 vərəqdır, müxtəlif şairlərin şeirləri yazılıb. Vərəq 157^b –də İsmi bəy Şəkui (Şəkili).

Ə.Müznib - XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. X-536 / 9835 5. XII-685 / 13566.

İkinci fəslin 2 - ci paragrafı **“Nakamın “Divan” ının tekstoloji təhlili”** adlanır. Nakamın əsərləri araşdırılıb tədqiq edildikcə əsər-

⁴² Sədrəddinbəyzadə, N.İ.B. Təxmis Ovniyə (Bakı:1971) // ƏYİ, FR-1596, 1v.

⁴³ Sədrəddinbəyzadə, N.İ.B. Xəyalati-pərişan (Bakı:1971) // ƏYİ, FR-331, S-231 / 7579, 50 v;

⁴⁴ Sədrəddinbəyzadə, N.İ.B. Bəhri-təvil (Bakı:1971) // ƏYİ, FR-1089, 7416, 1 v.

⁴⁵ Sədrəddinbəyzadə, N.İ.B. Divani-Nakam, Avtoqraf (Bakı:1971) // ƏYİ, FR-309, inv. 21954, 14 v.

⁴⁶ Sədrəddinbəyzadə, N.İ.B. Məcnun və Leyli (Nuxa: 1899) // ƏYİ, FS – 688, M-381. 38 bölmə.

⁴⁷ Sədrəddinbəyzadə, N.İ.B. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi // ƏYİ, FR-186. 4 v.

lərdə olan orfoqrafik qaydalarda hansı xüsusiyyətlər vardır və buna necə riayət edilib, hansı qaydalara üstünlük verildiyi nəzərə alınıb. Bu da sözlərin oxunuşunu asanlaşdırır.

Klassik ərəb yazı üsuluna meyilli anadilli abidələrimizdən bir neçə misalı izləyək⁴⁸:

1. Ərəb əlifbasını türk nüsxələrində yuxarıda göstərilən sözlərin yazılış qaydalarına nəzər salaq: چق (s. 63b) “çok”, ورلغ (s. 63b) “varlıq”, “yarlıq” يارلق (s. 45a), صچ “saç” (s. 45a) və s. باقماق “baqmaq” və ya باقمق sözündə “x”, باخمق da “ا” yoxdur.

2. Mətnə sözlərin yuxarisında “و” işarəsindən istifadə edilib. Məsələn: Olurdu kamrani şadü xəndan - اولوردی کامران شادُ خندان

3. Mətnə bəzi sözlər, gah – b - gah da – m - hərfi ilə gedib: من mən (s.15a-15b), بن “bən” (s. 17a), کا “bana” (s. 13a), بین “bin” (s. 29 a-b).

4. Sözü əvvəlində “ i ” səsinə ifadə etmək üçün bəzən “ ا ” əlif hərfi yazılmışdır: “ikinci” اکنجی, “istər” استر. B: 1599 şifirli əlyazmada, səhifə 35, 117- ci qəzəl 2-ci m: Sırr olsa sırr Cəbrayıldan mümkün deyil ecaz: سر اولسه سر جبریلدن ممکن دگل اجعاظ kimi yazılıb.

5. Nüsxədə olan səciyyəvi qrafik xüsusiyyətlərdən biri də “kaf” ک hərfi üzərinə özündən əvvəlki hərfin nöqtələrinin qoyulmasıdır. V.55^b və 9 –cu misrada “sənə” سنکا misranın yuxarisında yazılıb, “n” hərfinin nöqtəsi kafın üzərinə qoyulub. “Sən tək” سن تک “əbyatin” ابياتک; “şəkər” شگر; “müşkün” مشکن (v. 58b), “ləşkər” لشکر (v.32b).

İkinci fəslin 3 - cü paraqrafı **“Divan”ın nüsxələrində təhriflər və dəyişiklər** adlanır. Bunları qısaca aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. Mətnə həm də əlyazmanın qrafik xüsusiyyətlərinə xas təşdid və zəmmə işarələrindən istifadə edilmişdir: A: “mücərrəd”⁴⁹ عشاقه⁵² “üşşaq”,⁵¹ “düri”⁵¹ دُر, طحمل⁵⁰ “təhəmmül”, مجرد⁴⁹.

⁴⁸ İkinci paraqrafla bağlı verilən bütün nümunələr “Sədrəddinbəyzadə, N.İ.B. Külliyyat, Divani-Nakam (Nuxa: 1897-1898) // ƏYİ, M-375/375” mənbəsindən götürülmüşdür. Təkrara yol verməmək üçün sadəcə səhifələr nümunələrin yanında veriləcəkdir.

⁴⁹ Sədrəddinbəyzadə, N.İ.B. Külliyyat, Divani-Nakam (Nuxa: 1897-1898) // ƏYİ, M-375/375, s. 51a-b

2. Bir çox yazı nümunələrində olduğu kimi, ahəng qanununun istifadəsində yazı ənənələri qorunub saxlanılmışdır. کلی⁵³ (v. 13b) “güli”, اورور “urur” (v. 29b), چقدقچا “çıqdıqca” (v. 29b-30a).

Fərqli nüsxələrdəki mətnlərdə bəzən misraların yerləri dəyişilmiş, beytlər ixtisar edilmiş və ya yenisi ilə əvəz olunmuşdur. Bunlardan bəzilərini göstərməyi zəruri bilirik:

1. B: v.16^a, q.39, 11-ci misrada “Çərxə düşmüş bir hilal əbru, mələk surət bütün” بتک ابرو ملک صورت بتک dəyişilib.

2. A: v.22^a, q.39, 11-ci misrada “Çərxə əks olmuş hilal əbru mələk rubər bütün” خرخه عکس اولمش هلال ابرو ملک روبر بتک kimi dəyişilib.

3. B: mətnində göstərilən söz “mən” yazılıb; A: mətnə bu söz “kim” – sözü ilə əvəzlənib. B: v.10^b, q.16, 8-ci misrada “Nə dürlü var gəm” نه درلو وار غم kimi yazılıb,

4. Fars sözlərinin fars sözləri ilə əvəzlənməsi: B: v.22^{a-b}, q.64, 14 - cü misrada “əxtər” اختر - A: v.28^b, q.64, 14 - cü misrada “dəftər” دفتر; A: v.32^{a-b}, q.80, 7-ci misrada: “sipər” سپر; B: v.26^{a-b}, q.80, 7- ci misrada “əsir” اسير yazılıb;

5. Fars, türk sözlərinin fars və ya ərəb sözləri ilə əvəzlənməsi. Öncə fars-türk sözlərinin fars və ərəb sözləri ilə əvəzlənməsini izləyək:

A: v.41^a, q.115,13 - cü misrada “Nakam” farsca “tək” türkcə – ناکام; B: v.35^a, 13 - cü misrada “Nakamvəş”, “Nakam” farsca “vəş”- farsca; hər iki söz – “Nakam”- mənasını “ta” “ədəd” farsca “ki” türkcə–“ta ki” طا کی ilə əvəzlənmişdir. B: v. 60^a, q.216, 1- ci misrada “ziba” - زيبا- fars sözü- “gözəl” mənada. A: q.216, 66^a, 1-ci misrada “rə’na” fars sözü - رنا sözü “gözəl” mənasındadır.

Dissertasiya işinin 3 - cü fəslı **“Divani-Nakam”ın filoloji**

⁵⁰ Sədrəddinbəyzadə, N.İ.B.M. Nuxəvi. Əldəğıstan, Divan. Qəzəllər (Nuxa: 1894) // ƏYİ, S-541 / 9494, 26 /01, v. 22b

⁵¹ Piriyeu, Y. Məcnun və Leyli / Y. Piriyeu. İ.B.N.Sədrəddinbəyov. - Bakı: Nurlan, - 2007. s. 16

⁵² Sədrəddinbəyzadə, N.İ.B.M.Nuxəvi. Divani-Nakam (Nuxa: 1897- 1898) // ƏYİ, B –1599/ 7601, v. 10a

⁵³ Bax: Sədrəddinbəyzadə, N.İ.B.M. Nuxəvi. Külliyyat, Divani-Nakam (Nuxa: 1897 -1898) // ƏYİ, M-375/375

tədqiqi” adlanır.

3 - cü fəslin 1 - ci paragrafı **“Nakamın poeziyasında janr və forma xüsusiyyətləri”**dir. Burada **“Klassik ədəbiyyatın divan anlayışı”** haqqında məlumat gedib, dibaçə verilib.

Şairin divanında qəzəl janrı üstünlük təşkil etsə də, qitə, təxmis, müsəddəs, tərkibənd, tərcibənd, hekayə, məsnəvi, rübai, qoşma, müləmmə, qəsidə, təcnis, müxəmməs, müstəzad, nəzirələr, bəhri-təvil, müqəttəat, təmsil, pəndnamə, mərsiyələr, maddeyi-tarixlər, müşairə, misal, təmhidi-macərə, növhə, mədh, zəmm, tərəssül kimi 30-dan çox şeir şəkillərinə biganə qalmamışdır.

Nakamın 3 divanı vardır: **“Xəyalatı-pərişan”**, **“DivanıNakam”** və **“Gəncinetyi-ədəb”**. 1-ci əsər həcmcə daha böyükdür. 6421 beytdən ibarət olan bu toplu müəllifin ilk yaradıcılıq nümunəsidir. Şair bu divan üzərində uzun illər (1868-1889) çalışıb. 2-ci divan M-375 şifirli əlyazma -5783 beytdir, 1898-cü ildə bitmişdir. 3-cü divanı B-672 şifirli əlyazma **“Gəncinetyi-ədəb”** adlı avtoqrafdır, epik–didaktik əsərdir, 1905-ci ildə tamam tamamlanıb. İlk **“Küllüyyat”**ı sayılan M-40 şifirli əlyazma 2697-beytdir, 1895-cü ildə yazılıb.

Rəddül-əcüz ələs-sədr: **“Bu, Şərq poetikasının növlərindən biri “rəddül-əcüz ələs-sədr” və əksinə olan növüdür** ⁵⁴. Sədr - nəsrədə bir fəqərənin ilk cümləsi, şeirdə ilk misranın başlanğıcı; əcuz - nəsrədə bir fəqərənin son cümləsi, şeirdə beyin 2-ci misrasının sonudur. Yəni, 1-ci misranın əvvəli - sədr; sonu - əcuz; misralar arası həşv adlanır. Beytin əvvəlindəki sözün sona keçməsi:

*Mahda mehr əsəri olduğı olsaydı yaqin,
Səndə daxi əsəri-mehr olurdu, ey mah*⁵⁵.

Rəddüs-sədr ələl-həşv – **“Başdakı sözün misranın ortasına keçməsi”**dir. ⁵⁶

*Olur aşkim füzun, bulduqca şiddəti-atəşi-həsrət,
Füzun olduqca aşkim atəşi-həsrət bulur şiddət*⁵⁷

⁵⁴ Quliyeva, M. Klassik şərq poetikas / M.Quliyeva. - Bakı: Yazıçı, - 1991. – s.50

⁵⁵ Sədrəddinbəyzadə, N.İ.B. M.Nuxəvi. Külliyyat, Divanı-Nakam (Nuxa: 1897 - 1898) // ƏYİ, M - 375/375, v. 57^b.

⁵⁶ Quliyeva, M. Klassik şərq poetikas / M.Quliyeva. - Bakı: Yazıçı, - 1991. – s.51

⁵⁷ Abdullayeva,Ş. İ.b.N.Sədrəddinbəyzadə. Divanı - Nakam / Ş. Abdullayeva. - Bakı:- Avropa, - 2015. - s.13

1 - ci beytdə “olur aşkim” sədrdir; 2-ci misrada “olduqca aşkim” həşvdır; “füzun” – sədrdir, 2-ci misrada “rəddüs” – sədr, “ələl” – həşv, “bulduqca”, “bulur” sözləri – həşvdır. 1-ci misranın sonunda işlənən “şiddəti-atəşi-həsərət”, 2-ci misranın əksinə çevrilib “atəşi - həsrət - bulur şiddət” kimi gedib. Nakamın bu cür söz, məna oyunu Füzulini xatırladır.

“**Nakamın yaradıcılığında mövzu və motivlər**” adlı bənddə Nakamın divanında diqqəti cəlb edən mövzu və motivlər ümumiləşdirilmişdir.

Nakam şeirlərinin mövzusu cəmiyyətdə baş verən ictimai hadisələri, zamanın görkəmli, məşhur şəxsiyyətlərini, dövrü ilə səsleşən motivləri, fərdi baxışları, şəxsi yaşam tərzii ilə bağlı olan xüsusiyyətləri özündə birləşdirən cəhət ilə seçilir. Nakamın M-41 şifirli əlyazmadakı qəzəllərində tərbiyəvi-əxlaqi motivlər çox əhəmiyyətli yer tutur. Əzra, Leyli, Məcnun, Fərhad, Şirin kimi surətlərin adlarının çəkilməsi, o demək deyil ki, şair keçmiş ənənələri təkrarlayıb. Əsla yox! Onun qəzəllərində ictimai, tərbiyəvi motivlər diqqəti cəlb edir. Nakam:

*Çayın səfai-saqi səmavər naləsi,
Şamu səhər qılıb kədərdən verir nicat.
Abi-həyat kim ki, deyər çayə səhv edər,
Min həyatdır ki, verər abə həm həyat.⁵⁸*

Şair bəzən poetik dil ilə gerçəkliyi əks etdirir. Şair, samavarın saf su verən hissəsindən gələn səsi zəmanənin dərdinə, naləsinə bənzədir. Bu isə axşam-səhər qəmdən xəbər verməyə işarə edilir, hər kəs qurtuluşu bir qurtum suda görür, yəni “bu suyu içən ölməz” deyərsə, səhv edər, çünki, su həm can və min həyat, dirilik deməkdir.

Aşiqanə qəzəllər: burada irfan və təsəvvüf motivləri diqqəti daha çox cəlb edir. Bəzm və vəsf xarakterli şeirlər, əxlaqi-didaktik motivlər və ictimai məzmunlar, təbiət təsvirləri Nakam poetikasının aparıcı özəlliklərindədir.

*Olaydım zəifdən ol zülfün içrə mu kibi bir tel
Ki, hərdəm sallanıb rüxsarına gəh-gəh öpər zülfünü⁵⁹*

⁵⁸ Sədrəddinbəyzadə, N.İ.B.M.Nuxəvi. Xəyalatı-pərişan (Nuxa: 1868 - 1889) // ƏYİ, M - 41/ 9085, s. 33^a

Şair burada demək istəyir ki, kaş saçlarının içərisində ən zəif tük kimi bir tel olaydım ki, hərdəm saçlarımla sallanıb üzünü zaman-zaman öpəydim. Bunu deməklə, gözəlin həsrətindən cananına yaxın olması üçün, hətta ən zəif bir tel olub, üzünə düşüb onu zülfləri vasitəsi ilə öpməsini, bununla təsəlli tapacağını demək istəyib.

Üçüncü fəslin 2 - ci paragrafı “**Nakamın poeziyasında klassik poetik vasitələr**” adlanır. Nakam divanının poetik xüsusiyyətləri, sənətkarlığı, klassik nəzəri sistemlər əsasında təhlil edilərək ənənəvi poetik qəliblər bir-biri ilə iki qisim üzrə təsnif edilmişdir. Nakamın bədii irsinin Şərq ölkələrində belə geniş yayılma səbəbi dilinin sadəliyi, bədiiliyi, anlaşılıqlı olmasıdır.

Əsərlərində klassik dövrün digər şairləri kimi, həm ərəb-fars sözlərindən, həm də sonrakı əsrlər üçün arxaik sayılan leksik vahidlərdən istifadə edib. Bu sözlərin bəziləri söz hüququnu itirərək söz tərkibində eyni semantikanı saxlamış, bəziləri isə dialektlərdə, şivələrdə qorunmuşdur: tiz (v.72a) - iti; yəğmalamaq (v.56a) - qarət etmək; əyağ (v.44b) - badə, piyalə; sağınmaq (v.44b) - aman diləmək; saqın (v.22b) - qəti, yakıldı-yıxıldı; taqırsa-taxırsa (q.57), neydim - nolar kimi sözlər poetik dildə fərqli şəkillərdə işlənib. Nakamın şeirlərində hikmətli ifadələr xeyli saydadır:

Düşmən bir olsa dəfini asandır eyləmək,

Müşkül budur ki, yüz qüdrəti durub bir kənaridən⁶⁰.

Nakam xalq yaradıcılığının yayılmış bir janrını poetik biçimdə, bəzən bədii-psixoloji, bəzən də, satirik məzmununda işləyib. Nakam xalqdan aldığı hikmətli ifadələrlə öz fikrini canlı, həm də şairanə şəkildə ifadə edir:

Sakit olmaz fələk kəcrü şin eyləməsə⁶¹.

Bu məsəl el arasında belədir: “Sən saydığını say, gör fələk nə sayır”.

Loğman gələ gər bulmaz olur dərdimə, ey vaiz, çarə⁶².

⁵⁹ Mümtaz, S. Müxtəlif şairlərin qəzəlləri (Nuxa: 1896-1902) // ƏYİ, Arxiv. B - 4175/22762, v. 29^b

⁶⁰ Yenə orada, v. 14b.

⁶¹ Mümtaz, S. Müxtəlif şairlərin qəzəlləri (Nuxa: 1896-1902) // ƏYİ, Arxiv. B - 4175/22762, - v. 42b

Bu məsəl isə: “Allah deyən olar, bəndə deyən olmaz”⁶³ və ya “Allah deməyincə işlər olmaz”⁶⁴.

Şair söz gözəllikləri yaradan poetik vasitələrdən: əks-təbdil və tədvir tərsi, rəddül-əcüz-ələs sədr, təkrir, rəddül-əruz ələl-ibtida, cinas, rəddüs-sədr ələl-həşv, sehri-hələl, bəhri-təvil və s. işlətmişdir.

Üçüncü fəslin 2 - ci paraqrafının 1 - ci bəndi “**Nakam yaradıcılığı və klassik ənənələr**” adlanır. Nakamın ustad Füzuli sənətinə sevgisi, divanında böyük şairin qəzəllərinə yazdığı nəzirələrdə özünü bariz görsədir:

Nakam: *Edüb səndən ziya, ey xaliqi-ərzü səma peyda,
Səhərgahan edər mehri-cahan ara ziya peyda*⁶⁵

Füzuli: *Zəhi zatın nihanü ol nihandan masiva peyda,
Bihari-hüsnünə əmvac peyda, qər napeyda*.⁶⁶

Nakamın ən yaxın sirdaşı Seyidə ünvanladığı “Qalmamış firqətini çəkməyə üşşaqda tab” mətələri ilə başlayan 7 beytlik qəzəlinə Seyid “Göftəyi-Nakama cavab” qəzəlini yazmış, əvəzində, döstu Seyidə cavab olaraq 8 beyt qəzəl, 6 beyt mənzum məktub yazıb göndərmişdir:

Seyid: *Bu naməni ki, yari-dilaram göndərib,
Canə sürür, könlümə aram göndərib*.⁶⁷

Nakam: *Qalmamış firqətini çəkməyə üşşaqda tab,
Çöhreyi-vəslin ilə kərəm et rəfi-hicab*.⁶⁸

Dostu Hüzninin Nakamın məşhur misrasına bağladığı nəzirəsi:

Hüznü: *Nolaydı, Hüznü bikəs adın təvarixi,
Olaydı məhv qələm qeyd edəndə katiblər*.⁶⁹

⁶² Zeynalli, H. Azərbaycanca atalar sözü və məsəllər / H.Zeynalli. - Bakı: Xəlqiyyət, - c. 12 – 1926. - s.14b

⁶³ Yəne orada.

⁶⁴ Yəne orada.

⁶⁵ Abdullayeva, Ş. İ.b.N.Sədrəddinbəyzadə. Divanı - Nakam / Ş. Abdullayeva. - Bakı: Avropa, - 2015. - s. 23

⁶⁶ Füzuli, M. Əsərləri [6 cildə] / M. Füzuli. - Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, nəşri. - C. 1. -1996. - s. 38

⁶⁷ Müznib, Ə. Xurşidbanu Natəvan / Ə.Müznib. Tərt., P. Kərimov. - Bakı: Elm və təhsil, - 2012. - s.114

⁶⁸ Yəne orada, s. 113

Nakam: *Nolaydı, lövhədə “Fani” adın yazanda qələm,
Sınaydı ol qələm, odlanaydı ol dəftər.*⁷⁰

Bu Nakam sevimli dostlarından biri olan Hümeyun Əmin bəyə göndərdiyi məktubda Sultan Həmid xanın səxavətini və qeyri şah-lardan fərqləndiyini, yəni onların tac və kəmərlə fəxr etdiklərini söyləyir, amma, əksinə Həmid xanla tac və kəmərin fəxr etdiyini göstərir:

*Sultan Həmid xandır ol kim xasdır ana,
Elmü səxavü helmü şücaət, şükühü fər.*⁷¹

M.Ə.Sabir öz tənqidi şeirlərində çox sevdiyi şair Sədinin 12 beytlik həmin qəzəlinin 4 beytini təzmin edərək təsdis (bir qitə şeirin hər bəndinə iki beyt əlavə etməklə onu 6-misralı şəklə salma) yazıb. Nəvvab isə 5 misralıq tərbih yazıb. Nakamdan əvvəl bu qəzəli təzmin (başqasının beytini öz şeirinə daxil etmə) edənlər şeirin 12 beytini deyil, müəyyən beytlərini götürüblər.

Nakam: *Hiteyi-rənci-zərurətdə olub müztər əgər,
Nari-üsrə`də yaxılsa dilü canım yeksər,
Etmə hər nakəsü kəm himmətə izhari-kədar.*⁷²

Sədi: *Dəsti-hacət çu bəri, pişi-xudavəndi-bər,
Ki, kəriməstü rəhiməstü gəfurəstü vədud.*⁷³

Sədinin bu qəzəli Nakamın xoşuna gəldiyi üçün, o, həmin qəzəlin 12 beytinin hamısını təzmin edərək gözəl bir şeir nümunəsi yaradıb. Nakamın bu təxmisi-müləmməsi Sədi qəzəlinin mətlə beytinə yazdığı 12 bənd nəzirədir:

Tədqiqat işində aşağıdakı **nəticələr** əldə edilmişdir.

⁶⁹ Hüzni, B.S. Münşə`atı, Qəzəllər və tarixlər // ƏYİ, B-1524/10512. -1887, Dəftər, s.33^b

⁷⁰ Abdullayev Ə. Nakam // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti. - Şəki: Bilik cəmiyyəti, -1989, - s.4.

⁷¹ Sədrəddinbəyzadə, N.İ.B. M. Nuxəvi. Külliyyat, Divani-Nakam (Nuxa: 1897 - 1898) // ƏYİ, M- 375/375, v.85a.v., 194^b v.

⁷² Abdullayeva, Ş. Nakam və klassik ədəbi əlaqələr // Orta əsr Əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. XII Respublika Elmi Konfransının materialları, Bakı: - 3 iyun, - 2011, - s. 492

⁷³ Köçərli, F. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları [2 cildə] / F.Köçərli, - Bakı: Elm, - c. 2, - 1981. - s.293

I fəslə Nakamın ədəbi irsi ilə bağlı qaynaqlardan topladığımız materiallarda, həmin dövrdə yaşayan şairlərin zəmanəsinin ağırları öz əsərlərində əks etdirilir və Məhcurun, Zülalinin, Ağa Məsih Şirvaninin müxəmməsində, Vidadinin isə “Müsübətnaməsi”ndə ictimai-tarixi həyatın yeni, canlı lövhələri yaradılırdı. Bundan başqa, Nakamla bağlı arxiv materiallarından S.Mümtaz, Hüzni, dövrü mətbuatdan isə “Həyat”, “Ziya”, “Tunquc”, “Şəfəq” adlı qəzetlərdən, fraqmentlərdən, kataloqlardan istifadə edərək, Nakamla bağlı tədqiqatlar bir daha nəzərdən keçirildi və həyatı, ailəsi, səyahət etdiyi şəhərlər faktlarla göstərildi. Dövrü, həyatı, təvəllüd və vəfat tarixi, təxəllüsü, əsərləri və s. dəqiqləşdirilərək məlumatlar yeniləndi.

“Divani-Nakam” əsərinin hansı şifrələr altında qorunub saxlanıldığı tədqiq edildi. Bunlar: M-58 (1890), M-39 (1890), M-40 (1895), M-375 (1896), B-1599 (1897), B-2708 (1898), M-381 - (1899), B-8007 (1901), S-541 (1908), M-435 (1914)

II fəslə Nakamın əsərləri araşdırılaraq əsərdə olan orfoqrafik qaydalar, bu qaydalara riayət tədqiq olunmuşdur. İşin dəqiqliyi üçün nüsxə fərqləri araşdırılmış, təşdid və hərəkələrin işlənmə yerləri və onların müxtəlif sözlərin düzgün oxunuşuna göstərdiyi təsir göstərilib. Bu zaman nüsxə fərqlərinin daha bariz olduğu “A” nüsxəsi – M-375 şifirli əlyazma və “B”nüsxəsi – B-1599 şifirli əlyazma müqayisə üçün seçilmişdir. Burada, eyni zamanda mətnşünaslığa aid bir sıra məsələlər işıqlandırılıb:

a. Ərəb sözlərinin ərəb sözləri ilə əvəzlənməsi; b.Türk sözlərinin ərəb sözləri ilə əvəzlənməsi və ya əksinə; c.Türk sözlərinin fars sözləri ilə əvəzlənməsi və ya əksinə; d. Türk sözlərinin türk sözləri ilə əvəzlənməsi və s.

III fəslə Nakamın yaradıcılığında klassik Azərbaycan və Şərqi sənətkarlarından təsirləndiyi nöqtələr araşdırmaya cəlb edilmişdir. Bu müəlliflər arasında şairin ən çox müraciət etdiyi Füzuli, Nizami, Sədi Şirazi, Firdovsi, Həbib, Nəsimi, Həqqi, Zakirdir.

Bu fəsilə Nakamın XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yerini müəyyənləşdirmək üçün onun bədii irsi də geniş şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Aydın olur ki, şair epik janrdə yazarkən daha çox Nizamidən təsirlənsə də, divan şeirində Füzulini örnək olaraq qəbul etmişdir. Müəllifin “Divan” ənənəsi əsasında yazdığı ilk əsəri olan

“Xəyalati-pərişan”dakı 598 qəzəlinin əksəriyyətinin, “Divani-Nakam” əsərindəki 196 qəzəlin nəzirə olduğunu söyləyə bilərik. Nakam klassik “Divan” tərtibinin bütün qayda qanunlarına əməl edərək, dibaçə də yazmış və Füzulinin estetik görüşlərini əhatə edən, bütöv bir bədii müqəddimə olan dibaçəsindən fərqli olaraq, Füzulidə olduğu kimi dibaçəyə 11 qitə, 1qəzəl; “Divan”da 196 qəzəl, 1 qəsidə, 3 tərcibənd, 1 müsəddəs, 3 tərkibənd daxil etmişdir.

Bununla yanaşı, tədqiqat zamanı mənbələrdən aldığımız məlumatlara görə, şairin Şəkili Cami, Şirvani, Zakir, Natəvan, Bala əfəndi, Hümayun bəy, Nəseh ağa, Şuxi, Padarlı Abdulla ilə məktublaşmışdır.

Nakam haqqında “xalq icində tanınmamışdır” söylənsə də, onun Natəvanla dostluq əlaqəsi olduğu, Hüzni Salehin təxminən 1887-ci il tarixli avtoqraf məktublarından onun Molla Əbdülqəfur əfəndi Qutqaşınıyə redaktə edilib yazılmış rübailəri və Nakamın yaşadığı dövrdə əlaqə saxladığı şəxslərin adları haqqında məlumat əldə edilmişdir. Şairin ən yaxın dostu Hümayun Əmin bəyə göndərdiyi məktubunda Sultan Həmid xanın səxavətindən, bəzi şahlardan fərqləndiyindən danışır. O, “Divani-Nakam” əsərini sevdiyi sənətkar Sədi Şirazinin: “Xətmi (gülxətmi)-rəsul şəfidir (vasitəçi)dir, Allahdır ğəfur (əfv edən)” misraları ilə bitirir.

Dissertasiya işinin mövzusunə dair müəllifin dərc olunmuş elmi əsərlərinin siyahısı:

1. Nakamın yaradıcılığı haqqında (Divanları əsasında) // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2007. №7, – s.354.
2. Nakamın təvəllüd və vəfatı haqqında bəzi qeydlər // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2007. № 3, – s.414.
3. Füzuli ədəbi məktəbinin XX əsr davamçısı kimi // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2008. №1, – s.597.
4. İ.B.Nakamın şeirləri bəyazlarda // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2010. 4 (75), – s.359.
5. İ.B.Nakam Sədrəddinbəyzadə (Təvəllüd və vəfatı tarixinə əlavə) // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2011. № 2 (78), – s.353.
6. Nakam və klassik ədəbi əlaqələr // Orta əsr Əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. XII Respublika Elmi Konfransının materialları. – Bakı: –3 iyun, – 2011. – s.566.
7. İ.B.Nakamın əsərlərinin dili və sənətkarlığı // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. – 2012. 2 (82), – s.328.
8. İ.Nakamın dostlarına göndərdiyi məktublardakı şeirlərdən // – Bakı: Elm və Təhsil, – 2013. №8, – s.404.
9. İ.B.Nakamın əsərlərində xalq yaradıcılığının yeri. Bəhri-təvil // Azərbaycan Şərqsünaslıq Elminin inkişaf yolları. V.Məmmədəliyevin 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Konfrans materialları, – Bakı: – 27-28 iyun, – 2013, – s.846.
10. İ.B.Nakamın əsərlərində klassiklərin yeri // Orta əsr Əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. XIII Respublika Elmi Konfransının materialları, – Bakı: – 2013. – s.527.
11. Исмаил бек Накам в рукописных источниках // – Днепропетровськ: Вісник. Університету імені Альфреда Нобеля. Серія Філологічні науки. – 2014. № 2 (8), – с.148-155
12. Təhrif olunmuş məlumatlar haqqında // Şərq xalqları ədəbiyyatı: Ənənə və müasirlik, Beynəlxalq Elmi Konfrans, – Bakı: – 10-11 oktyabr, – 2014. – s.721.
13. Şəki şairlərinin müşairəsi // – Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi əsərləri, – c.XXVI, – 2015, – 22-24 may, – s.381.
14. Nakamın təvəllüd və vəfat tarixindəki yanlışlıqlara cavab // Orta əsr Əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri.

Respublika elmi konfransının materialları. – Bakı: – 22-24 may, – 2015. – s.280.

15. İ.B.Nakamın qəzəllərində təbii təsvir və təbii duyğular // - Bakı: Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri, – 2016. №7, – s.99.

16. Nakamın “Ziya” və “Həyat” qəzetlərindəki çıxışlarından // Azərbaycan Əlyazmaları dünya kitabxanalarında, Beynəlxalq elmi-nəzəri-konfrans, – Bakı: – 18 noyabr, – 2016, – s.146.

17. İ.B.Nakamın lirikasından // – Bakı: Mədəniyyət az. – 2017. № 1, yanvar - fevral (311), – s.99.

18. İ.B.Nakamın əsərlərində təsəvvüf motivləri // – Türkiyə: Turansam Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi, – c.11. – 2019. Sayı - 44. – s. 675.

19. Поэт Дивана Исмаил бек Накам // Международная Научная конференция. «Образование и наука меняющемся мире: проблемы перспективы развития». – Днепр: – 27-28 март, – 2020. – с.400.

Dissertasiyanın müdafiəsi “ 8 ” sentyabr 2023-cü il tarixində saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.31 - Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi, 53. AZ 1001.

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “ 18 ” iyul 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 10.07.2023

Kağızın formatı: A5

Həcm: 39 576

Tiraj: 100